

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
موضوع پایان نامه:

بررسی مسائل سیاسی و فرهنگی صفویان از ۱۰۳۸ هـ.ق

۱۳۸۲ / ۵ / ۳۰

۹۳۰ هـ.ق / ۱۶۲۹ م - ۱۵۲۴ م

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
تعمیرات

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر سید کاظم رومانی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر علی اصغر مصدق

تحقیق از:

مسین اسکندری

سال تحصیلی: ۱۳۸۱

۴۷۳۷۶

تقدیم به:

پدر و مادرم که اولین معلمان زندگیم بودند

۶۷۳۷۶

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۱۰	نقد و بررسی منابع
۲۳	مدخل: تأسیس حکومت صفویه و دگرگونی مسائل سیاسی و فرهنگی
۲۴	الف) نگاهی گذرا به سیر تاریخی تشیع
۲۴	(۱) ریشه های تاریخی تشیع
۲۵	(۲) گرایش بعضی از حکومتها به تشیع
۳۰	ب) نقش تصوف در پیروزی خاندان صفوی
۳۰	(۱) زمینه تاریخی تصوف
۳۱	(۲) فرقه های صوفیانه و اثرات سیاسی اجتماعی آنها
۳۵	ج) نقش خاندان شیخ صفی الدین اردبیلی
۳۷	د) پیوند میان تصوف و تشیع و تأثیر آن در تأسیس دولت صفویه
۳۹	ه) نقش قزلباشان و ظهور شاه اسماعیل
۳۹	(۱) معنی کلمه قزلباش
۴۰	(۲) نقش قزلباش
۴۳	و) کارنامه شاه اسماعیل
۵۰	(۲) نقش علماء شیعه و تأثیر آنها بر تحولات این دوره
۵۶	ز) اوضاع ادبی و هنری در این دوره
۵۶	(۱) شعروادبیات:
۶۱	(۲) هنر در این دوره
۶۴	بخش اول: دوره تثبیت مسائل سیاسی و فرهنگی (دوره شاه تهماسب اول)
۶۵	الف) مدخل:
۶۷	ب) علماء: موقعیت و مسئولیت
۹۵	ج) قیام ها و نهضت های مردمی:

فهرست مطالب

۱۱۹	(د) اعتقادات شاه تهماسب:
۱۲۸	(ه) مذهب:
۱۳۶	(و) ادبیات:
۱۴۷	(ز) هنر:
۱۵۷	(ح) وقف:
۱۶۸	بخش دوم: تغییر مسائل سیاسی و فرهنگی (دوره شاه اسماعیل دوم)
۱۶۲	الف) مدخل
۱۶۶	ب) اقدامات شاه اسماعیل دوم
۱۶۶	(۱) جدال صوفیان قزلباش با حکومت
۱۷۲	(۲) شاه اسماعیل دوم و مذهب تشیع
۱۸۰	بخش سوم: دوره بحرانی (دوره سلطان محمد خدابنده)
۱۸۱	الف) مدخل
۱۸۲	ب) اقدامات خدابنده در راه تحکیم موقعیت مرشد کامل
۱۸۵	ج) مدعیان سلطنت و سلطان محمد خدابنده
۱۹۰	د) چالش های جناح ترک و ایرانی
۱۹۸	بخش چهارم: اقتدار، شکوفایی و مرکزیت (دوره شاه عباس اول)
۱۹۹	(۱) مسائل سیاسی و فرهنگی درون مرزی
۱۹۹	الف) مدخل
۲۰۰	ب) برخوردهای دوره شاه عباس
۲۲۴	ج) علماء
۲۴۲	د) زبان و ادبیات
۲۵۵	ه) هنر
۲۶۵	و) اوقاف
۲۷۰	ز) مذهب
۲۹۵	(۲) سیاست های فرهنگی برون مرزی

فهرست مطالب

۲۹۵	الف) نفوذ فرهنگ ایران در سرزمینهای هندوستان و عثمانی و قلمرو ازبکان تا دوره شاه عباس
۳۰۱	ب) نفوذ فرهنگ ایرانی در کشورهای همسایه ایران در دوره شاه عباس
۳۱۲	نتیجه
۳۱۳	سالشمار وقایع
۳۲۳	ضمائم و پیوست ها
۳۹۳	کتابشناسی

مقدمه:

تاریخ طولانی ایرانی مشحون از حوادث و تحولات گوناگون است. ورود آریائی‌ها تا حمله اسکندر، سقوط ساسانیان و ورود اسلام به ایران و در تداوم آن حملات مغولان و تیمور، همه شاهد و گواه این مدعاست. در این میان ظهور خاندان صفویه و تشکیل حکومت توسط آنان از تحولات قابل تأمل تاریخ ایران زمین است. بدون تردید ظهور خاندان شیخ صفی الدین اردبیلی و تشکیل دولت صفویه و در تعاقب آن رسمی شدن مذهب تشیع در ایران از حوادث بسیار مهم تاریخ ایران و جهان اسلام به شمار می‌آید. چه از سقوط ساسانیان تا بر آمدن خاندان صفوی، حادثه‌ای که به مانند تشکیل دولت صفوی بتواند تحولات بنیادین در تاریخ ایران به وجود آورد، روی نداده بود. اگر چه گسترش تشیع اثنی عشری و تصوف مرهون حوادث سیاسی و اجتماعی ادوار قبل از صفویه است، ولی فرهنگ مذهبی آن هم با تکیه بر تشیع در این دوره آنچنان به استقلال و استحکامی دست یافت که حوادث و جریانات سیاسی پس از تأسیس دولت صفویه نتوانستند کیان تازه تأسیس شده آن دولت را به ضعف و یا زوال بکشانند و حتی پس از سقوط صفویان عناصر فرهنگی درونی و حتی نهادهای اداری و اجتماعی آن دوره، حضور فعال خود را همچنان حفظ نمودند.

به همین علت امروزه جایگاه و منزلت این خاندان و اثراتی که بر جای گذاشته است، سخت مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. از جمله:

- (۱) جایگاه این سلسله در تاریخ ایران است که تأسیس آن یک تحول بنیادین به ویژه از نظر سیاسی و دینی، همراه با اثرات طولانی بر جای گذاشته است.
- (۲) به لحاظ اهمیت آن در تاریخ اسلام، اینکه، حکومت‌های شیعی در ایران قبل از تشکیل دولت صفوی روی کار آمده بود ولی اثرات و انعکاس هیچ یک از آنها به

به اندازه صفویان نبوده است، چنانچه ظهور و تشکیل دولت صفوی سبب انعکاس سیاسی - دینی در جهان اسلام گردید و نتیجه ان عکس العمل شدید دولت عثمانی در برابر دولت صفویه بود، که منجر به درگیری های نظامی شد.

۳) از نظر جغرافیای سیاسی، ظهور صفویان یک تحول عمیق در آسیا به وجود آورد و ایران که در اثر تلاش صفویان به وحدت سیاسی - جغرافیایی و دینی دست یافته بود، در این زمان همان نقشی را در آسیا جنوب غربی ایفاء نمود که دولت ساسانی ایفاء کرده بود و برخی از پژوهشگران مشابهت هایی بین این دو حکومت مطرح می کنند.^(۱)

به یک اعتبار می توان گفت که پیروزی صفویه در بستر تاریخ ایران به معنای پیروزی شیعیان است و حرکت شاه اسماعیل عملاً در تداوم قیامهای شیعی در ایران دوران قبل و به ویژه در دوران مغول و ایلخان بوده است.

اگرچه در آستانه قیام شاه اسماعیل گروه زیادی از مردم اهل سنت بوده اند، ولی در اکثر نهضت های ضد حکومتی دوره مغول، ایلخانان و تیموریان حضور حرکت های شیعی کاملاً آشکار است. هر چند رهبری این نهضت ها گاهی سیاسی و گاهی هم دینی بوده، اما در قیام صفویان نوعی وحدت سیاسی و دینی در رهبریت مشاهده می شود.

صفویان پس از تشکیل دولت سعی در ایجاد فرهنگ جدیدی در ایران داشتند، فرهنگی که در آن پادشاه صفوی به عنوان رهبر مذهبی، هم به عنوان مرشد کامل و

۱- ساسانیان و صفویان هر دو به عنوان مانعی مهم در ارتباط بین شرق و غرب مطرح بوده اند، از سویی ساسانیان از یک جایگاه مذهبی یعنی آتشکده به قدرت رسیدند و ظهور صفویان نیز از یک جایگاه معنوی و مذهبی یعنی خانقاه بود. هر دو حکومت باعث ایجاد یک وحدت سیاسی، دینی و جغرافیایی شدند و گروهی از مورخان هر دو را کردنژاد دانسته اند.

هم به عنوان پادشاه ایرانی تلقی می گشت و مردم ایران باید از آنها اطاعت محض می کردند و سعی داشتند که این مسأله به عنوان یک ارزش مهم در فرهنگ مذهبی و سیاسی این دوره مطرح شود و نادیده گرفتن این ارزش با مجازاتهای شدیدی، حتی مرگ همراه بود. مسلماً رواج و اجرای چنین فرهنگی بدون تصادم هم نبوده است. در این دوره هم تصادم هم در درون حکومت صفویان و هم خارج از تشکیلات آنان بوده است. پادشاهان صفوی در بعضی مقاطع موفق به از بین بردن و مهار این تصادمات گردیده، در مقاطعی هم در برابر آنها متحمل شکست شده اند.

باری فرهنگ مورد نظر صفویان صبغه تشیع به خود گرفته بود و در این فرهنگ مذهب تشیع محور اصلی جامعه ایران را تشکیل می داد و جامعه در راستای هماهنگی خود با این فرهنگ، جامعه دینی است. اگر چه در آن دوران، جامعه دینی ندراد. ولی حکومت دینی نیست، زیرا اجراء شریعت توسط پادشاهان صفوی به کلی صورت نمی پذیرد و ساختار حکومت اگر چه بر این است، اما اقتدار دینی ندارد. زیرا علماء در این دوره، پادشاهان صفوی را به کلی تایید ننموده، بلکه آنها را بنابر ملاحظات دینی و یا سیاسی بر سلاطین عثمانی ترجیح دادند.

رهبران نهضت صفویه طی چند نسل توانسته بودند، برای خود مریدانی فراهم آورند که به طور کامل از آنها اطاعت می کردند. این نهضت صوفیانه با اقدامات شاه اسماعیل اول به حکومت مبدل شد. رهبریت در این نهضت به طور موروثی از یکی به دیگری منتقل می شد.

تعیین جانشین، همیشه به موقع از جانب پیر در زمان حیات خود او صورت می گرفت. صفویان عقیده داشتند که با این عمل ولایت پدر به پسر منتخب منتقل می شد. ولی این فرزند برگزیده، لازم نبود که فرزند ارشد پدر باشد. چنانچه شیخ

ابراهیم فرزند سوم و شیخ جنید فرزند ششم پدر خود بودند. جانشین نه تنها به مقام معنوی دست می‌یافت، بلکه کلیه میراث دنیوی را نیز غیر از بقعه که شامل عایدات حاصل از املاک پیرامون اردبیل می‌شد، نیز تصرف می‌کرد.^(۱)

صفویان از سنت دیرینه‌ای که شاه را پدر مردم و موجودی مقدس می‌داند، استفاده کردند. در اشعاری که به شاه اسماعیل اول منسوب است، خود را امام غائب و یا گاهی حتی خدا (!) یا وابسته به آنها می‌دانست و به این وسیله در میان پیروان خویش و قبایلی که وی را به قدرت رساندند، شکوه و جاذبه زیادی کسب کرد.

هر چند از زمان سلطنت شاه تهماسب به بعد، ادعای افراطی مهدویت کنار نهاده شد^(۲) و این اولین برخورد در عنصر دینی و معنوی با هم، یعنی برخورد اعتقادات شیعی با اعتقادات قزلباشان است. لازم به ذکر است که ریاست طریقت صفویه همواره با یکی از اعضاء این خاندان بود و همیشه فرزند مرشد پیشین به این سمت انتخاب می‌شد. این روش، حتی در آن هنگام که جانشین، پسر خردسال بود، باز رعایت می‌شد. رعایت بدون چون و چرای نظامات فرقه و تبعیت از تشکیلات آن از آنجا به خوبی آشکار می‌شود، که هیچ‌گاه موضوع جانشینی تا زمان تأسیس این سلسله باعث کشمکش یا جدایی نشد.^(۳)

به واقع می‌توان گفت که صفویان به دنبال ایجاد فرهنگی بودند که در این فرهنگ، مردم، صفویان را در هاله‌ای از تقدس ببینند و تقریباً چیزی معادل

۱- هینتس - والتر، تشکیل دولت ملی در ایران، ترجمه کیکاوس جهاننداری، تهران، چاپ خوارزمی، ۱۳۷۷،

۲- فوران، جان، مقاومت شکننده، ترجمه احمد تدین، تهران، چاپ رسا، ۱۳۷۷ هـ.ش، ص ۷۸

۳- زرین کوب، عبدالحسین، ارزش میراث صوفیه، امیر کبیر، تهران، ۱۳۵۳، ص ۸

معصومیت برای آنها قائل شوند. ترویج فرهنگ مذهبی با تکیه بر تشیع آمیخته با تصوف و همراه با سنت های کهن پادشاهی ایران از اصول اساسی مورد نظر حکومت صفویه بود.

حکومتی که اقتدار خود را از شهر اردبیل در شرق آذربایجان واقع در شمال غربی ایران آغاز نمود. شهری که با وجود دور افتادگی و بی اهمیتی نسبی موجب امتیازاتی برای رهبران نهضت صفوی بود که می خواستند هر چه کمتر کنجکاوی حکمرانان تبریز و دشمنی آنها را جلب کنند. از طرفی در حومه این شهر، جنگلها و باتلاقهای غیر قابل نفوذ گیلان قرار داشت و با نزدیکی به این پناهگاه موجب نجات این نهضت شد.

جدای از وحدت سیاسی و دینی که پس از تشکیل دولت صفویه حاصل شد، از نظر اقتصادی، تجارت و هنری هم ایران در این دوره رشد چشمگیری یافت و به ویژه در دوره شاه عباس این رشد به اوج خود رسید. آثار ارزشمندی در زمینه خطاطی و نقاشی پدید آمد و از این دو هنر به خوبی در معماری استفاده شد.

در دوره مورد نظر، ارتباط ایران با جهان غرب، به ویژه در دوره شاه عباس افزایش یافت و افراد مختلفی چه در قالب جهانگرد، سفیر، بازرگان و یا هیأت های مذهبی به ایران آمدند.

هر چند بدون تردید، مهم ترین حادثه در این دوره رسمی شدن تشیع در ایران و فراگیر شدن آن بود که بیشتر پدیده ها و جریانات سیاسی این دوره، تحت تاثیر این مذهب قرار گرفتند.

علیرغم اهمیت بسیار زیاد این دوره، فقط در نیم قرن اخیر است که پژوهشگران و محققان داخلی و خارجی به بررسی این دوره پرداخته اند.

محور تحقیق بررسی مسائل سیاسی فرهنگی در دوره ای از تاریخ صفویه و موضوع

آن بر سر مسائل سیاسی و فرهنگی صفویان از سال ۹۳۰ ه‍.ق تا ۱۰۳۸ ه‍.ق است. در این تحقیق سعی گردید، که مسائل مربوط به فرهنگ این دوره، عوامل دخیل در سیاست و فرهنگ این دوره جنبه های مختلف این سیاستها بررسی شود، و از آنجایی که مذهب تشیع در جهان اسلام وبه ویژه ایران، حوادث و جریانات زیادی را پشت سر گذاشته و تا تاسیس سلسله صفویه، به اندازه کافی قدرتمند نگردیده بود، که بتواند مذهبی مسلط بر جامعه ایران باشد و با رواج آن و رسمی شدنش در دوره صفویه، تاثیرات مهمی بر اجزاء فرهنگی ایران داشته است، پس این ضرورت احساس می شده که تحقیقی در این مورد انجام گیرد.

هر چند مورخان و پژوهشگران مانند استاد نصرالله فلسفی و راجر سیوری به این مسأله پرداخته اند، ولی آنها در تحقیقات خود فقط به فرازهایی از این مسأله و آن هم به طرز کوتاه و گذرا اشاره نموده اند.

در این تحقیق ابتدا در مورد نقش تشیع و تصوف و پیوند آنها و هم چنین نقش قریلباشان و مسائل سیاسی و فرهنگی دوره شاه اسماعیل به اختصار بحث شده و سپس این تحقیق به چهار بخش تقسیم شده است:

بخش اول: دوره تثبیت مسائل سیاسی و فرهنگی یعنی دوره شاه تهماسب اول است.

شکست شاه اسماعیل اول در نبرد چالدران در ۹۲۰ ه‍.ق) و کوتاهی عمر او باعث شد که سیاست های صفویان به طور کامل به اجرا در نیاید.

اما در دوره شاه تهماسب اول این سیاست ها به اجرا درآمده، تثبیت شد و به ویژه با اهمیت دادن به علماء شیعه مهاجر و استحکام موقعیت آنها در جامعه، نقش مهمی را آنها در تثبیت سیاستهای این دوره ایفاء کردند.

بخش دوم: دوره تغییر مسائل سیاسی و فرهنگی یعنی دوره شاه اسماعیل دوم است. دوره ای بسیار کوتاه که شاه اسماعیل دوم عکس سیاست های فرهنگی شاه تهماسب را اجرا می نمود. در این دوره از سختگیری در فرهنگ مذهبی تشیع نشانی نمی یابیم، بلکه بالعکس گرایش به سوی تسنن و قدرت یافتن علمای اهل سنن بود.

بخش سوم: دوره بحرانی یعنی دوره سلطان محمد خدا بنده است. دوره ای که به علت ضعف بینایی پادشاه و عدم قدرت کافی او و همچنین دخالت های فراوان مهد علیا در اداره امور کشور، اوضاع کاملاً بحرانی می گردد. در این دوره است که شکاف سیاسی و فرهنگی بین دو عنصر ایرانی و ترک یعنی ایرانیان و قزلباشان به اوج خود می رسد.

بخش چهارم: دوره اقتدار و شکوفایی یعنی دوره شاه عباس اول است. دوره ای که با تحول در امور نظامی یعنی سرکوب قزلباشان و کوچ دادن آنها به مناطق مرزی و قدرت گرفتن غلامان گرجی و چرکس همراه است و این خود باعث تحکیم موقعیت پادشاه در جامعه شد.

از سوی دیگر گسترش فقه شیعی و فلسفه توسط علمایی بزرگ مانند شیخ بهایی، میرداماد و ملاصدرا باعث گسترش فرهنگ مذهبی شده است. همچنین در این بخش سعی گردید، که سیاست های فرهنگی برون مرزی و تأثیرات فرهنگ ایرانی در این دوره، بر کشورهای دیگر به ویژه امپراتوری عثمانی و هند مورد بررسی قرار گیرد.

در این تحقیق سعی گردید، که مسائل سیاسی و فرهنگی از جنبه های مختلف مورد بررسی قرار گیرد و به علت حرکت ها و سیاست های چند گونه پادشاهانی مانند شاه عباس تلاش شده، که همه این سیاست ها تا حد امکان و بدون تعصب و غرض ورزی مورد تحلیل واقع شود.

از سویی وجود مشکلات اقتصادی و سیاسی در دوره های پیش از صفویان زمینه را برای ایجاد سیاست های مورد نظرشان آماده ساخته بود و دولتمردان صفوی و علماء نقش اساسی در اجرای این فرهنگ داشته اند و از ابزارهای سیاسی، دینی، هنری و ادبی در اجرای آن استفاده شده است. همچنین اجرای این سیاست ها باعث تحکیم پایه های قدرت صفویان و حفظ استقلال ایران در برابر تهاجمات امپراتوری عثمانی شده است.

در خاتمه باید گفت گذشته از اهمیت و منزلتی که صفویان در تاریخ ایران دارند، که توضیح آن آمده است، علاقه شخصی اینجانب هم به دوره مورد نظر از انگیزه های انتخاب این موضوع بوده است. البته اساتید اینجانب هم در این دوره مشوق اینجانب بوده اند.

جا دارد از استاد ارجمند و پژوهشگر آقای دکتر سید کاظم روحانی که مقالات زیادی در زمینه تاریخ صفویان و امپراتوری عثمانی به طبع رسانده اند و در طول نوشتن این پایان نامه با گشاده روئی و مهربانی، اینجانب را راهنمایی نمودند، سپاسگزاری نمایم.

هم چنین از استاد ارجمند و پژوهشگر گرانقدر جناب آقای دکتر علی اصغر مصدق، عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه شهید بهشتی، به جهت ارشاد و هدایت علمی اینجانب در نوشتن این پایان نامه، کمال تشکر و قدردانی دارم. هم چنین از مدیر محترم گروه تاریخ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی سرکار خانم مفتاح و از زحمات مسئولان محترم کتابخانه های دانشجویی و مرکزی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی به جهت همکاری بی دریغ و صمیمانه سپاسگزاری می نمایم و از زحمات همسر خانم مریم میرزائی فر

قدردانی می‌نمایم.

بدون تردید علیرغم راهنمائی‌های علمی استاد محترم راهنما جناب آقای دکتر روحانی و استاد محترم مشاور جناب آقای دکتر مصدق، هرگونه کاستی و کوتاهی در این پایان‌نامه مشاهده گردد، از اینجانب می‌باشد و متواضعانه پذیرا هستم.

نقد و بررسی

در بررسی منابع این تحقیق با تنوع و گوناگونی آن روبرو هستیم. زیرا موضوع فرهنگ دارای دامنه وسیعی است و هم چنین منابعی با موضوعات گوناگون وجود دارد.

منابع این تحقیق را به چند دسته می توان تقسیم نمود:

- (۱) منابع دسته اول: که منابع اصلی این تحقیق می باشند و شامل منابعی هستند که در دوره صفویه نوشته شده و بیشتر به حوادث سیاسی و جنگها پرداخته اند، ولی می توان از لابلای نوشته های این کتب اطلاعاتی راجع به اوضاع فرهنگی این دوره یافت.
- (۲) منابع دسته دوم: منابعی که در دوره های بعد نوشته شده اند به وقایع و اوضاع دوره صفویه هم اشاراتی نموده اند.
- (۳) منابع محلی: منابعی که فقط در مورد یک ناحیه یا ایالت نوشته شده و اطلاعاتی راجع به اوضاع یک ناحیه یا ایالت ارائه می دهند.
- (۴) دسته ای از منابع هستند که به موضوعاتی خاص مانند وضعیت علما در این دوره و نقش آنها در فرهنگ این دوره پرداخته اند.
- (۵) سفرنامه ها: منابعی هستند که توسط سیاحان نوشته شده که در این دوره به ایران سفر کرده اند، این سیاحان را می توان به سه گروه تقسیم کرد:
الف) بازرگانانی که هدفشان آشنایی با اوضاع و احوال کشور ایران و به دست آوردن ثروت بود و یا جهانگردانی که به مسافرت در سرزمینهای مختلف پرداخته اند.
ب) مبلغانی که برای تبلیغ دین مسیح و به ویژه در دوره شاه عباس به ایران آمدند.